

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A Magyar Nyelvjárások Atlasza

(III. rész: 389—570. térkép. Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Anyagát gyűjtötte a Magyar Nyelvatlasz munkaközössége: BENKŐ LORÁND, DEME LÁSZLÓ, IMRE SAMU, KÁLMÁN BÉLA, KÁZMÉR MIKLÓS, KERESZTES KÁLMÁN, LŐRINCZE LAJOS, VÉGH JÓZSEF. A munkálatok során közreműködtek: BALOGH LAJOS, FARKAS VILMOS, S. MEGGYES KLÁRA, SZÉPE GYÖRGY. A munkaközösség elnöke Bárczi Géza. Szerkesztette DEME LÁSZLÓ és IMRE SAMU. — Budapest, 1973., Akadémiai Kiadó.)

Az országos magyar nyelvatlasz 1968-ban megjelent első, majd az 1970-ben kiadott második kötete után (ezekre lásd évkönyvünk ismertetését MNyj. XVI, 103—10; XVIII, 135—9) most újabb szép térképsorozattal gazdagodott nyelvföldrajzi kutatásunk. A forma, a tartalom, a kivitelezés a korábbi kötetekhez hasonlóan igényes. Az első, bevezető lapok ismertetik a kötet térképeinek betűrendes címszójegyzékét, a jelzések magyarázatát, a kutatópontok listáját hálózati jelzésük, illetőleg betűrendjük szerint, majd pedig üres térképlapra vetítve.

A kötet anyagának tematikáját ezúttal is a lapok kézbevétele és osztályozása árán tudhatjuk meg: hasznos segítség lenne, ha legalább a címszók jegyzékét mellékelnék a térképek sorrendjében is a gyorsabb áttekinthetőség kedvéért: ez bőven elférne ugyanazon az oldalon, ahol most a betűrendes lista található. Azt is sajnáljuk, hogy az első kötethez mellékelte nagyobb formátumú hegy- és vízrajzi térkép a kutatópontok valóságos helyzetének jelölésével a későbbi kötetekből elmaradt: az egyszer elkészült klisé birtokában ez nem okozna nehézséget, és igen hasznos volna.

A kötet címszavainak túlnyomó többsége most is a falusi életvitel kifejezéseit mutatja be. Nagyjából négy nagyobb fogalomkörbe sorolhatjuk be a térképeket. Először a táplálkozás legfontosabb szavait mutatja be a kötet mintegy ötven lapon: ide számítva a tejtermékeket, kenyérrrel kapcsolatos kifejezéseket, ételneveket, a disznóölés és -feldolgozás szókincsét stb. Húsz körül van a ruházatkódással kapcsolatos második szócsoport lapjainak száma. A harmadik tárgykör valamivel nagyobb mennyiségben a család és a rokonsági viszonyok fogalomkörét mutatja be. A negyedik, legbővebb szócsoport

az emberi test részeivel, az egészség—betegség, élettani működések, külső és belső tulajdonságok fogalomkörével foglalkozik. Látni való, hogy a mindennapi élet szempontjából ez a szóanyag központi jelentőségű: a létfenntartás legfontosabb kifejezéseit, leggyakoribb szavait tartalmazza.

Érdekes és elgondolkoztató már önmagában az is, hogy az egyes fogalomkörök szókincsének milyen eltérő a lexikális heterogenitása. A rokonságnevek például rendkívül tarka szóanyagot adnak, legtöbbször területileg is jól elkülöníthetően. Ezzel szemben a testrésznevek jóval egyszínűbbek, egységesebbek, aminek bizonyára megvan a nyelvtörténeti magyarázata. Vagy: a disznó testrésznevei, belszervei egységes elnevezésűek, viszont a disznóöléskor készített élelmiszerek — hurka, kolbász, sajt, gömböc, kocsonya stb. — igen változatosak. Valószínű, hogy ezekben, akárcsak a rokonságnevekben, a velünk együtt élő népek hatása mutatkozik meg. Az is feltűnő, hogy míg az élettani működést kifejező szavak — igék — lexikálisan kis szóródást mutatnak, addig a testi vagy lelki tulajdonságok megjelölésére feltűnően gazdag szókincsünk van: változatos, szemléletes, nem ritkán humort rejtő.

A címszók szófaji megoszlásában természetesen most is a főnevek száma dominál: a 182 lap közül 128 főnévi tartalmú fogalmat mutat. Aránylag sok viszont e kötetben az igék száma: 35. Nagy részük a legegyszerűbb cselekvéseket, életműködéseket fejezi ki: *csuklik, dadog, dalol, dobog (a szív), fűtyöl, hány, horkol, izzad, korog, köhög, köp, mosolyog, nevet, nyújtózkodik, pislog, tüsszög* stb. — A melléknevek száma 18; többségük valamilyen tulajdonságot jelöl: *falánk, fősvény, himlőhelyes, kócos, lúdtalpú, pisze, puffók, púpos, rekedt, sápadt, selyp* stb. — Határozószó van még egy: *hanyatt*.

Természetes, hogy a címszók túlnyomó többsége szóföldrajzi jellegű: a lexikális változatokat tudakolja elsősorban. Ilyen a 182 lapból 172. A fentmaradó tízből nyolc alakítani és kettő hangtani célú. Alaktaniak („morf.” jelzésűek: 391: *ebédel*, 420: *megőrli*, 421: *megdohosodik*, 444: *kötény*, 478: *feleségem*, 479: *uram*, 486: *szoptatja*, 516: *csípője*; hangtaniak („fon.”): 443: *pendely*, 459: *pulóver*. — Ez utóbbiakról a címszóhoz fűzött legendából azt is megtudjuk, hogy eredetileg szóföldrajzi célúak voltak, csak a várt lexikális variáció valami oknál fogva nem derült ki, így lettek hangtani jellegűekké később.

Hangtani megfigyelésekre természetesen bő alkalmat nyújtanak a morfológiai és szóföldrajzi céllal közölt térképlapok is. Sőt: néhány „lex” jelzésű, szóföldrajzi célúnak minősített lap tulajdonképpen nem lexikális jellegű, mivel ilyen változatokat egyáltalán nem, vagy csak nagyon csekély mértékben mutat. Ilyenek a mostani kötetben például a 393: *vacsora*, 399: *leves*, 419: *korpa*, 426: *máj*, 437: *avas (szalonna)*, 439: *gyapjú*, 440: *vászon*, 449: *csizma*, 450: *bakancs*, 468: *legény*, 489: *konty*, 548: *izzad* stb.

Az egyes térképlapok fejrésze ebben a kötetben is tartalmazza a címszón és annak francia jelentésén kívül annak a kérdésnek a szövegét is, amely a kérdő-

ívben szerepelt. Néhány esetben a kérdőívhez képest megváltoztatták a szerkesztők a térkép címszavát: 403: *pirított kenyér* (a kérdőívben: *pirítós kenyér*) 412: *krumplinudli* (eh.: *angyalbögyörő*), 417: *forradás* (*a kenyéren*), (eh.: *gyürke*), 420: *megőrli* (eh.: *őrli*), 423: *vág* (*kenyeret*) (eh.: *kenyeret metsz*), 438: *pörzsöl* (eh.: *pörköl — disznót*), 459: *pulóver* (eh.: *kötött mellény*), 462: *mostoha* (eh.: *mostohaanya*), 501: *oldalborda* (eh.: *borda*), 552: *tüsszög* (eh.: *tüsszent*) stb. Mindezekben az a törekvés látszik, hogy a szerkesztők a köznyelvi, általánosabban használt, a fogalmat semlegesebb lexikai elemmel megjelenítő szavak irányában változtattak, ha ez szükségesnek látszott. Egy-két esetben már gyűjtés közben módosították vagy ellenőrzéskor változtatták meg a címszó aspektusát (*megőrli*, *tüsszög*).

Igen értékesek a hiteles nyelvi helyzet megismeréséhez azok a jegyzetek, amelyeket általános tájékoztatásként vagy kiegészítésként, mint a térképekről lemaradt adatokat kapunk. Rokonszenves vonás, és a munka iránti bizalmunkat növeli, hogy gyakran azt is jelzik: mit nem sikerült pontosan kideríteni gyűjtés közben, mit nem mutat a térkép.

A kötetben igen sok szép térképlapot találunk: olyanokat, amelyeken a nyelvatlasz klasszikus célját, a fogalom megnevezésére szolgáló változatos lexikai anyagot és hangtani árnyalatokat egyaránt tanulmányozhatjuk, ahol a variánsok területhez kötődése olyan tagolódást mutat, melyből a nyelvtudomány legkülönbözőbb kérdéseire vonható le tanulság. Szinte csak taláalomra sorolunk fel néhányat a nekünk legjobban tetsző szőlapok közül: 389: *früstök*, 400: *pörkölt*, 401: *rántotta*, 402: *töltött káposzta*, 412: *krumplinudli*, 424: *súrol*, 425: *böllér*, 455: *gatyakorc*, 457: *mellény*, 467: *fiú*, 494: *szemüveg*, 522: *pattanás*, 523: *szemölcs*, 531: *fösvény*, 532: *himlőhelyes*, 534: *pufók*, 537: *kancsal*, 538: *pisze*, 540: *falánk*, 567: *csettint* (*az ujjával*) stb.

Szinte nincs egyetlen térképlap sem, amely a szemlélőben ne indítana el valamilyen gondolatsort, önkéntelen következtetést, magyarázatkeresést, esetleg meghökkenést. De éppen így van rendjén, ez mutatja, hogy az atlasz beváltja hivatását, mozgósít, további munkára sarkall. A *reggeli* (389) lapja például szinte tökéletes szemléltető anyaga lehetne a MTESz. *früstök* szócikkének: a nyelvemlékekből és a nyelvjárásokból eddig ismert adatok, alakváltozatok szinte teljes sora szerepel rajta, még sokkal gazdagabb hangtani változatos-sággal. Bennük nemcsak a németből és a hazai német nyelvjárásokból való származás ismérveit találhatjuk meg, hanem — a nyelvterület peremeiről való adatok tanúsága szerint — a szomszédos szláv nyelvjárásokból való átszivárgás nyomait is. A jegyzetekben sok érdekes adat található a szó jelentéstani árnyalataira, megoszlására is (a jugoszláviai Kórógyról közölt *együnk réggërre* kifejezés azonban alighanem félreértés következménye: a kérdés — „Hogyan mondják az első étkezést?” — az adatközlő talán úgy értelmezte: hogyan indítványozzák az étkezést).

A népi konyhamesterség közepébe visz bennünket a 410. és 411. térképlap,

amikor a levesbe való metélt és kockatészta neve után érdeklődik. A levesek és főtt tészták hazájában néprajzi—népnyelvi monográfia lenne szükséges a különböző fajtájú és formájú tésztaváltozatok számbavételéhez. A leves-tészták és főtt tészták nagy vágási változatossága arra a tételre támaszkodik, hogy ahány forma, annyi íz: ugyanabból a nyersanyagból is merőben eltérő zamatot hoz elő az eltérő metélés. A két térképlap adatainak tarkasága, a jegyzetekben bőven rajzó megszorítások, értelmezési eltérések arra engednek következtetni, hogy a tárgyi háttérben és a megnevezés tarkaságában is nagy keveredés van, amelyet a gyűjtők — nemigen lévén szakemberei a népi konyhamesterségnek — aligha tudhattak tisztázni: talán még a levestészta—főtt tészta fő kategóriák tökéletes elkülönítése sem mindig sikerült. Ez természetesen nem is egy általános nyelvatlasznak, hanem inkább egy speciális néprajzi atlasznak lenne a feladata.

Meglepő, hogy a 394: *falat* térképlapján milyen szépen elkülönülnek a *falat* és a *harapás* előfordulási területei. A *harapás* elterjedt a nyelvterület egész északi és északkeleti vidékein, középen pedig, a Duna—Tisza közén „lecsüng” a Szolnok megyei Vezsenyig. Etimológiájából tudjuk, hogy az étkezéssel kapcsolatos jelentése másodlagos: eredetibb értelme ’avar, lehullott gally-törmelék’ lehetett. Úgy látszik, e korábbi jelentés tájszójellegű volt, és az északi, északkeleti országrészek hegyes vidékein volt járatos. A *harapás* későbbi kialakulását támogatja a *falat*-hoz képest a szó képzője is (igaz, előbukkan egy-egy *harapat* adat is, de ez még ritkább, mint a nyilvánvalóan későbbi *falás* a *falat* mellett).

Az *ebédel* (391) térképlapja nemcsak azt a tanulságot kínálja, ami morfológiai jellegéből következik: az *ebédel* és *ebédez* területi megoszlását. A csaknem fél évezreddel fiatalabb *ebédez* (vö. MTESz. *ebéd* c. a.) csak a Dunántúlon él, és szinte sehohsem kizárólagos változatként, hanem mintegy újabbkori belső szupersztrátumként. A lap színes hangtani változatossága mellett még arra utalnánk, hogy néhány déli — dunántúli, jugoszláviai és romániai — kutatóponton ma is eleven a szónak az átvett szláv elem jelentésével rokon ’reggelizik’ értelme is. Helyes, hogy erre a szemantikai mozzanatra az alaktani célzottság ellenére is utal a térkép legalább jegyzetben. — Itt jegyezzük meg, hogy ennek a szónak az adatai teljes kutatóponthálózattal szerepelnek, s ennek megfelelően a térképlap a szokásosnak kétszerese. Ezen kívül a kötetben csak két hasonló található: az 520: *gerince* (ezt eredetileg hangtaninak tervezték, ellenőrzéskor alakították át szóföldrajzivá) és az 567: *csettint* (az *ujjával*).

A 467: *fiú* ’garçon’ lapja nemcsak a *fiú*; *gyerek*; *legényke* stb. szép területi megoszlását mutatja, hanem azáltal, hogy az ilyen értelmű *inas* előfordulását kizárólag a szlovákkal érintkező északi részekre lokalizálja, döntően beleszól abba is, melyik szláv nyelvet tekinthetjük az *inas* szó közvetlen átadójának.

A *pisze* szótérképe (538) oly gazdag variációt mutat, hogy szinte csábítana az elemzésre. De csak arra utalunk, milyen termékeny lenne ennek a lapnak

és az atlasz második kötetében található *kese* (*disznó*) lapjának (352) összehasonlítása abból a szemszögből: hogyan viszi át a nép az emberen megfigyelt sajtáság nevét környezetének megfelelő objektumaira (vö. MNyj. XVIII, 137—8).

Tiszteletre méltó bátorsága a szerkesztőknek, hogy sehol sem hallgatják el a gyűjtés esetleges hiányosságait, a dologi háttér nem ismeréséből eredő vagy nem kellően tisztázott jelentéstani problémákat. Ilyen jegyzeteket találunk például a 417: *forradás* (*a kenyéren*), a 421: *megdohosodik*, 431: *abált szalonma* stb.

Összegezve elmondhatjuk: atlaszunk harmadik kötete rendkívül fontos szóanyagot dolgoz fel a maga immár jól bevált, kipróbált módszerével. Újabb adatok gazdag tárházát nyitja meg a legkülönbözőbb célú nyelvészeti kutatások előtt. Reméljük, hogy a még hátralevő térképlapok, valamint a nagyon várt módszertani kötet is rövidesen kezünkben lesz.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

IMRE SAMU, *Felsőőri tájszótár*. Budapest, 1973. Akadémiai Kiadó, 174 l.

Nemrég jelent meg a szerző nyelvtani monográfiája szülővárosának, Felsőőrnek nyelvéről a Nyelvtudományi Értekezések 72. számaként (ismertetések: SEBESTYÉN: MNyj. XVIII. 149—52 és KÁLMÁN: NyK. LXXIII. 445—8). Örvendetesen gyorsan követte ezt a munkát a most ismertetendő tájszótár. Ez a „műfaj” még kevésbé ismeretes nálunk. A századfordulón sorozatosan megjelenő nyelvjárási monográfiák közültek ugyan néha viszonylag terjedelmes tájszójegyzéket, de terjedelmük a 30—40 lapot csak akkor érte el, ha egy nagyobb (10—12 faluból álló) tájegység tájszó anyagát közölték.

CSÚRY BÁLINT Szamosháti Szótára óta (1936) folytatódtak ugyan a tájszóközlések, de csak folyóiratokban, gyakran folytatásokban. A hangsúly a teljes nyelvjárási szótárra került (KISS-KERESZTES, Ormánysági szótár 1952, BÁLINT, Szegedi Szótár 1957). Az kétségtelen, hogy több információt, teljesebb képet adnak ezek a szótárak a tájszójegyzékeknél, de egy ilyen szótár rendszerint több évtized munkája, és így alig várható, hogy sok jelenjék meg belőlük. Mivel azonban nincs remény arra, hogy a közeli jövőben Felsőőrrel is készüljön hasonló méretű szótár, így nagyon szerencsés gondolat volt a szerzőtől, hogy tervszerűen összegyűjtötte, majd kiegészítette a feljegyzéseiben előforduló tájszóanyagot. Ugyanolyan elvek szerint járt el, mint a most készülő ÚjMTsz. (Vö. évkönyvünk 15—27).

Az előszót és rövidítésjegyzéket (7—19) a mintegy 3500—4000 körüli tájszó követi. Szerencsénkre a szerző — aki maga is Felsőőrön született és ma is beszéli a nyelvjárást —, elég szélesre vonta meg a tájszavak határát. A felsőőri nyelvjárás ugyanis egy bizonyos fokig *l*-ező, de számos *j*-ző alak is van benne,